

Др. сц. Зоран Д. Тодоровић¹
Министарство унутрашњих послова Републике Србије /
Ministry of Internal Affairs, Republic of Serbia
zorantodorovic2609@gmail.com

UDK 94 (497.1)

Pregledni naučni rad

МОРАЛНОСТ РЕПУБЛИКЕ

MORALITY OF THE REPUBLIC

*„Народ слободан и независан, нема никаквога разлога да залази у туђа подручја, из грабљивости или жеље за отимањем.“
Ксенија Атанасијевић, Етика феминизма, 2008.*

*“Free and independent nation has no reason to go into other nation's territories, out of predation or the desire to plunder.”
Ksenija Atanasijević, Ethics of Feminism, 2008*

Сажетак

Рад представља поглед на друштвени амбијент у ком се одвија дуготрајно одсуство консензуса око осуде ратних злочина током 90-их година на простору бивше државе, проистеклих из националистичких планова Србије. Пресудама Међународног кривичног суда за бившу Југославију политичким и војним вођама српског народа у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову разоткривен је и идеолошки контекст ратова на овим просторима, због чега је отпор српских политичких и интелектуалних елита према прихватању истине о последицама националистичког пројекта и данас јак. Кроз рад је дотакнута улога друштвених елита у промовисању и неговању националистичког курса друштва, кроз свеprisутну пропаганду и грађење „пандана злочина“ над српским народом. Изостанак друштвене катарзе након слома ратних циљева Србије аутор разуме као последицу дубоко укорењеног идеолошког програма који и сâм није докрајчен након ратова. У том смислу указује на снагу националистичке идеологије која је акумулирала енергију и за физичку елиминацију предводника изградње једне нове моралности српског друштва након 2000. године, која би почивала на суочавању с последицама националистичких акција српског народа.

---

¹ Ставови изнесени у раду представљају личне ставове аутора и нису ставови институције у којој је аутор запослен.

The views expressed in the paper represent the personal views of the author and are not the views of the institution in which the author is employed.

Кључне речи: Декларација о осуди злочина у Сребреници, етика, катарза, Резолуција Европског парламента о Сребреници, република, ратни злочин, суочавање

Summary

The paper is a view of the social environment in which there is a long-lasting lack of consensus on the condemnation of war crimes during the 1990s in the former state, stemming from Serbia's nationalist plans. By the judgments of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia to the political and military leaders of the Serbian people in Croatia, Bosnia and Herzegovina and Kosovo, the ideological context of the wars in the region has been revealed, which is why the resistance of Serbian political and intellectual elites to accept the truth about the consequences of the nationalist project, is still strong today. The paper touches the role of social elites in promoting and nurturing the nationalist course of society, through the pervasive propaganda and the construction of "crime pendants" against the Serbian people. The author understands the absence of social catharsis after the collapse of Serbia's war goals, as a consequence of a deeply rooted ideological program that is not itself complete after the wars. In this sense, it points to the strength of nationalist ideology that has accumulated energy even for the physical elimination of the leaders of the construction of a new morality of Serbian society after 2000, which would rest on facing the consequences of nationalist actions of the Serbian people.

Keywords: Declaration on the Condemnation of the Crime in Srebrenica, ethics, catharsis, European Parliament resolution on Srebrenica, republic, war crime, confrontation

Увод

Србија упорно одбија да се суочи са сопственим доприносима ратовима у Хрватској, Босни и Херцеговини и на Косову и њиховим последицама, пре свега у односу на злочине етничког чишћења. Одсуство консензуса да се елите ставе на чело процеса друштвене катарзе у односу на последице великосрпског националистичког напора усмереног на етнохомогенизовање нових државних граница, и након 20 година од последњег рата на Косову, делује депримирајуће на либералне чланове српског друштва. Истовремено, према Србији се до граница издржљивости и трпљења подиже подозрење народа из којих потичу жртве масовних злочина.² То појединце и интелектуалне групације у

---

² Највиши политички и државни званичници Србије отворено и јавно поричу пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) за извршен геноцид у Сребреници. Изјава српске премијерке Ане Брнабић у интервјуу датом за Дојче Веле (Dutsche Welle) у новембру 2018. године у емисији *Зона конфликта*, да у Сребреници

Србији подстиче на питања: може ли једна полиетничка заједница каква је Србија, остварити консензус заједничког живота само под окриљем и притиском уставно-правног налагања, без општег сагласја о историјским догађајима у којима је била учесник злочиначких акција уперених ка истребљењу етничких и верских скупина унутар и ван њених граница? Је ли она *република* у пуном капацитету с обзиром на то да се у толерантним и слободним европским друштвима данас подразумева успостављена етичност политичке и друштвене заједнице,³ као средишта њеног постанка и трајања. Управо из тих разлога у јавном простору Србије изостаје општа расправа о фундаменталној одредници модерне државе: безусловној сагласности друштва, политичких и интелектуалних елита око њеног базичног својства које је чини кохезивном заједницом, а то су осуда и кажњивост злочина.

Новија европска историја нас подучава да је након катаклизмичких друштвених потреса, какве је произвео Други светски рат, пред главне кривце за његове последице било неизоставно потребно ставити огледало катарзе и преиспитивања узрока сопственог моралног слома. Из те перспективе, друштва су добила изгледе да изнова изграде моралност заједнице, штавише, да успоставе нови тип друштвеног консензуса у односу на злочине, те да као такав (консензус) постане иманентна и међународно прихватљива стратегија суочавања са злочиним. Искуства Немачке (западног дела) и Јапана након слома тоталитарне идеологије последица су безусловне војне предаје и стављања тих држава под политичко-административну контролу држава

није извршен геноцид, чиме је омаловажила жртве и судске одлуке, довела је до посете Београду Теодора Мерона (Theodor Meron), председника Међународног резидуалног механизма за кривичне судове, који је српским властима упутио оштре критике. Неколико седмица након интервјуа, на седници Европског парламента одржаној 29. 11. 2018, усвојен је амандман којим се Србија обавезује да призна одлуке Међународног суда за бившу Југославију којима је утврђено да је над Бошњацима извршен геноцид у Сребреници 1995. године. Наредних дана велики број српских медија, државних и приватних, оркестрирано је напао одлуку Европског парламента. Агитатори српског национализма најбезочније су ширили неистине о догађајима у Сребреници на Радио-телевизији Србије, ТВ „Пинку“, у таблоидним листовима „Информер“, „Курир“, „Ало“, „Српски телеграф“ и другим. У агитацију су редовно укључени и осуђени злочинци: Шешел, Шљиванчанин, генерал Лазаревић, Шаиновић, Краишник и други, који шире „истину“ у Србији, Босни и Херцеговини (Републици Српској), Црној Гори и Македонији, о улози Србије у ратовима из 90-их.

³ У више пута поновљеном издању лексикона *Форум Романум: римска држава, право, религија и митови* професора Жике Бујуклића (2007: 593) стоји да су Римљани своју политичку заједницу описивали појмовима *populus Romanus* („римски народ“), *civitas* („грађанин“) или *res publica* – „јавна ствар“, „опште добро“, нешто што припада свим грађанима.

победница и, најважније, успостављања уставно-правног поретка који је еманциповао владавину закона и праведну друштвену заједницу.

Делегитимизација злочина као средство српске националистичке политике с краја 20. века и данас је средиште за коначно и неповратно одређење српског друштва према прошлости, а још више према будућности. Прошло је скоро 15 година од када се на трибини на Правном факултету у Београду клицало „ослобођењу Сребренице“ кроз „бестидно пренемагање“, како је то најљудскије назвала Олга Поповић-Обрадовић, професорица тог факултета, а Србија и даље одбија да учествује у моралном раскринкавању једне идеје, једне парадигме која је изнедрила злочин. Без тога владајући морални закон – та невидљива и неопипљива али ипак кохезиона материја друштва која га чини постојаним и прихватљивим за све његове чланове – неће моћи пружити веродостојне доказе да је у сагласју са цивилизацијским тактом слободног дела човечанства. Одсуство друштвене сагласности о моралном карактеру заједнице прети да произведе коначну и неповратну дезинтеграцију самих њених темеља: супротно, прихватање последица националистичке идеологије може означити почетак изградње нове друштвено-етичке кохезивности која ће бити прихватљива чак и за жртве неетичности пређашње заједнице.

Који су домети владајућег односа Србије према суочавању са последицама националистичких ратова? Који су изгледи да се националистички курс друштва измени напором сопствених снага демистификације, или ће то и даље остати чвор који се може развезати само под притиском међународних чинилаца? Тренутно порицање последица великосрпске националистичке идеологије с краја 20. века, према начину на који је организовано и логистички уређено, несумњив је пројекат државе Србије. Медијски ресурси у потпуности су на располагању овој пракси, а већинске политичке и интелектуалне елите дају свој допринос очувању ове дубинске парадигме.⁴

---

⁴ Садашње политичке елите у Србији су исте оне из 90-их година 20. века, док већина земаља насталих распадом СФРЈ на политичкој сцени има већ трећу генерацију политичара: Словенија, Хрватска, Македонија, па и Црна Гора. Слично је и са интелектуалцима, новинарима, писцима. Професори Дарко Танасковић, Мирољуб Јевтић и други, који су 90-их ширили пропаганду и мржњу према муслиманима, и даље су део интелектуалног и политичког естаблишмента Србије (Танасковић је био амбасадор Србије у Турској и Ватикану, заступник Србије у УНЕСК-у). Новинарка Љиљана Смајловић, велики поштовалац Радована Караџића, која је 90-их писала ватрене националистичке текстове у београдском недељнику *Време*, и данас без последица, са разних телевизија у Србији „објашњава“ националну политику српским грађанима. Арогантно оспорава пресуде Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) изречене српским политичким вођама и официрима осуђеним за

То су питања на која би дати одговори осветлили константно друштвено настојање да се очува консензус дуговечне самообмане.

1. Норма без обавезе и морал без норме

Сликовитост снаге отпора која влада Србијом и даље пружа дуготрајна и одлучна опструкција државе да сарађује са међународним правосудним институцијама које се баве истрагом и суђењима актерима ратних злочина на простору бивше државе. И поред међународних обавеза и норми домаћег кривичног законодавства у погледу гоњења појединаца који су одговорни за ратне страхоте, држава Србија се упорно опирала спровођењу међународних обавеза и поштовању сопствених закона. Рат у Босни и Херцеговини, иако окончан 1995. године, за његове жртве није био завршен јер су ратни злочинци махом слободно шетали Србијом (чак и данас шетају) више од 15 година, док су неки актери злочина на Косову још увек на слободи или су чак део државног или политичког апарата Србије. Но, захваљујући пре свега међународном притиску Србија је морала да испуни своје обавезе (не све!) у погледу сарадње са Међународним кривичним судом за бившу Југославију (кол. „Хашки трибунал“), али је истрајно градила наратив о сопственој безгрешности у поменутим ратовима и безгрешности осуђених ратних злочинаца. Фаза у којој се сада налази одбрана српске националистичке парадигме представља отворену и огољену пропаганду националистичких циљева који су у задатак стављени Српској православној цркви, старом идеологу и промотору српског национализма на овим просторима. Усмерена је ка истим „областима“ које је Србија 90-их покушала припојити прекрајањем граница бивше државе. Међусобна сраслост државе и СПЦ (држава се меша у црквене послове, а црква у државне) допринела је да се СПЦ експонира као политички чинилац који делује ван свог базичног поља у ком су верски и духовни послови усмерени ка индивидуалним потребама православно оријентисаних хришћана. То доприноси да се СПЦ и даље рачуна за актера политичких односа те тако одлаже почетак преиспитивања сопствене улоге у последицама националистичких акција 90-их година. Као ексклузивни актер националистичке идеологије тих година, СПЦ би

злочине у Хрватској и Босни и Херцеговини, па је у том тону у емисији *Прави угао* на РТВ Војводина коментарисала и правоснажну пресуду Радовану Караџићу на доживотни затвор. О феномену порицања српског национализма видети: Тодоровић, Зоран, *Порицање и забрав: стара „етика“ српског национализма*, „Преглед“, Сарајево, 2019/1, стр. 197–216.

у новој, катарзичној улози неминовно морала постати ексклузивни промотор напора за етичко преобликовање оног дела српског друштва који му је одан: кроз признање учињених недела и одбацивање недела као херојства.⁵ Међутим, СПЦ и данас потпуно релаксирано и отворено спроводи великосрпске хомогенистичке напоре у Црној Гори, искрено удружена са интелектуалним и политичким елитама Србије и потпомогнута финансијским и људским ресурсима Руске Федерације.

У световној сфери, под притиском међународних чинилаца, Србија је у политички оквир уградила *Декларацију о осуди злочина у Сребреници*, коју је у марту 2010. године донела Народна скупштина Републике Србије. Тај је документ постао симбол неискрености Србије и њеног друштва према суштинској делегитимизацији злочина и суочавању с прошлошћу (ако се изузме хапшење ратног злочинца Ратка Младића), у којој су жртве били грађани суседних држава али и сопствени грађани. Наде либералног дела друштва који инсистира на суочавању са националистичким наслеђем, да ће након њеног усвајања доћи до друштвене расправе на најширем плану о последицама српског национализма, остале су изневерене. Такав исход се могао наслутити из самог поступка у којем је Декларација донета јер је расправа у српској скупштини изнела на видело пуну снагу националистичких тенденција најважнијих политичких актера – и власти и опозиције, без разлике. Напор да се у тексту Декларације избегне коришћење термина *геноцид* уродио је плодом па је Декларацијом осуђен „злочин у Сребреници“, који није назван онако како је то пресудом одредио Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ) и како је то саопштено у *Резолуцији Европског парламента о Сребреници*.

Околности под којима је усвојена Декларација у српском парламенту тичу се пре свега активности европских међународних актера који су учинили одлучујуће кораке да се пресуде МКСЈ за геноцид унесу у политички и нормативни живот Европе и света. Тим поступцима су осуђени злочини на европском тлу и одата пошта жртвама, са јасном сугестијом да то исто учине парламенти држава Западног Балкана. Из

---

⁵ Српска православна црква никада се није, ни на једном нивоу, оградилa од свог националистичког ангажмана у ратовима из 90-их година, нити од конкретних појединаца и њихових недела. У њеним богослужењима нема помена о жртвама великосрпског рата за хомогенизовање граница Србије, нити помена геноцида над Бошњацима у Босни и Херцеговини. О улози Српске православне цркве у националистичким акцијама крајем прошлог века детаљније: Томанић, М. (2001) *Српска црква у рату и ратови у њој*, „Круг“, Београд.

тог контекста је уследила активност српског парламента 2010. године за доношење *Декларације о осуди злочина у Сребреници*.⁶

⁶ Важност овог документа је изузетна, али је његова јавна презентација у српском друштву скоро невидљива. Што се тиче јавних гласила државе, објављена је по службеној дужности само у „Службеном гласнику Републике Србије“, број 6/2010, и добила је медијску пажњу од неколико дана. Насупрот томе, поједине невладине организације и појединачна јавна гласила која промовишу суочавање друштва са истином о догађајима из 90-их, у веома скућеном медијском простору, и данас опомињу српску јавност да је Србија донела *Декларацију о Сребреници*. Ипак, то није довољно јер држава није предузела кораке да се *Декларација* унесе у свакодневни политички живот, а нарочито у образовни систем на свим нивоима. Због њене важности *Декларацију о Сребреници* овде износимо у целости.

„Полазећи од Устава РС по којем су људски живот и достојанство неприкосновени; изражавајући приврженост духу и нормама *Универзалне декларације УН о људским правима, Пакта о грађанским и политичким правима, Европске конвенције о заштити људских права и основних слобода, Допунских протокола из Женевске конвенције о заштити жртава међународних и немеђународних оружаних сукоба, Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида и Статута Међународног кривичног суда*; руководећи се циљевима обезбеђења сталног мира и стабилности на простору Западног Балкана, као и даљем унапређењу пријатељских односа међу државама бивше Југославије на основу поштовања међународног права и територијалног интегритета и суверенитета свих држава чланица УН, укључујући Босну и Херцеговину; тежећи да сећање на жртве сурових оружаних сукоба у бившој Југославији дедесетих година 20. века, у којима су сви народи поднели тешка страдања, никада не избледи; поштујући пресуду Међународног суда правде, главног правосудног органа Уједињених нација донету у спору по тужби Босне и Херцеговине против Србије и Црне Горе 26. 02. 2007. године, имајући у виду да је наведеном пресудом Србија дужна да предузме делотворне кораке ради обезбеђења пуног поштовања својих међународних обавеза, укључујући пуну сарадњу са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију... Народна скупштина Републике Србије, на трећој седници првог заседања у 2010. години, одржаној 31. марта 2010. године, донела је *Декларацију Народне скупштине Републике Србије о осуди злочина у Сребреници*.

1. Народна скупштина Републике Србије најоштрије осуђује злочин извршен над бошњачким становништвом у Сребреници 1995. године, на начин утврђен пресудом Међународног суда правде, као и све друштвене и политичке процесе и појаве који су довели до формирања свести да се остварење сопствених националних циљева може постићи употребом оружане силе и физичким насиљем над припадницима других народа и религија, изражавајући при том саучешће и извињење породицама жртава због тога што није учињено све да се спречи ова трагедија. **2.** Народна скупштина Републике Србије пружа пуну подршку раду државних органа задужених за процесуирање ратних злочина и за успешно окончање сарадње са Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију, у чему нарочиту важност има откривање и хапшење Ратка Младића ради суђења пред Међународним кривичним трибуналом за бившу Југославију. **3.** Народна скупштина Републике Србије позива све некадашње сукобљене стране у Босни и Херцеговини, као и другим државама бивше Југославије, да наставе процес помирења и јачања услова за заједнички живот заснован на равноправности нација и пуног поштовању људских и мањинских права и слобода, да учињени злочини више никада не би били поновљени. **4.** Народна скупштина

Идеологизирање Декларације спроведено је већ приликом њеног усвајања: у скупштинској дебати у којој су се чули ламенти над српским жртвама, „завери белосветске политике над српским народом“, „бриљантном војном победом српске војске у Сребреници“ итд. Такав идеолошки постамент унет је и у текст *Декларације* (последњи став) којим српска скупштина позива скупштине држава учесница ратних сукоба у бившој Југославији да осуде злочине против српског народа и упуте извињење и изразе саучешће породицама српских жртава. Овим је деконтекстуализована основна сугестија из *Резолуције Европског парламента о Сребреници*⁷ из 2009. године дата западнобалканским

Републике Србије изражава очекивање да ће и највиши органи других држава с територије бивше Југославије на овај начин осудити злочине извршене против припадника српског народа, као и да ће упутити извињење и изразити саучешће породицама српских жртава“, видети, „Службени гласник РС“, број 6/2010.

⁷ Између *Резолуције Европског парламента о Сребреници* и *Декларације о Сребреници* коју је усвојила Скупштина Србије постоје суштинске разлике. *Резолуција* је сачињена на основу чињеница из пресуде МКСЈ, док *Декларација* осликава један „рестриктивни дух“. Медијска судбина Резолуције Европског парламента о Сребреници такође је маргинализована пред српском јавношћу: нема је у политичком животу нити у образовном систему Србије, због чега је на овом месту износимо у целини.

„Европски парламент, у складу са својом резолуцијом од 7. јула 2005. године о Сребреници (Европски парламент је усвојио три резолуције о Сребреници: 2005, 2009. и 2015. године, прим. З. Т.)... **А.** зато што је у јулу 1995. године босански град Сребреница, тада изолована енклава, коју је Савет безбедности УН резолуцијом од 16. априла 1993. прогласио заштићеном зоном, пала у руке српских снага предвођених генералом Ратком Младићем по директивама тадашњег председника Републике Српске Радована Караџића; **Б.** зато што су снаге босанских Срба под вођством генерала Младића и паравојне јединице, укључујући нерегуларне српске полицијске јединице које су на територију Босне ушле из Србије, у само неколико дана по паду Сребренице по хитном поступку усмртиле више од 8.000 муслиманских мушкараца и дечака који су се затекли ма овом подручју под заштитом снага УН (УНПРОФОР), а близу 25.000 жена, деце и старијих људи је присилно депортовано; овај догађај је највећи ратни злочин који се догодио у Европи од краја Другог светског рата; **Ц.** зато што је ова трагедија од стране Међународног суда за ратне злочине почињене на територији бивше Југославије (МКСЈ) проглашена за геноцид, који се догодио на територији коју су УН прогласиле безбедном зоном, што је симбол неспремности међународне заједнице у посредовању у конфликту и заштити цивилног становништва; **Д.** зато што су јединице босанских Срба вишеструко кршиле одредбе Женевске конвенције укључујући депортацију хиљада жена, деце и старијих особа и силујући велики број жена; **Е.** зато што, упркос изузетно великим напорима да се открију и ексхумирају бројни масовни и појединачни гробови и идентификују тела жртава, досад обављене ексхумације не омогућавају комплетну реконструкцију догађаја у Сребреници и њеној околини; **Ф.** зато што не може бити стварног мира без правде и зато што је потпуна и неограничена сарадња са Хашким судом и даље основни захтев у даљем наставку процеса интеграције у ЕУ земаља Западног Балкана; **Г.** зато што је генерал војске босанских Срба Радислав Крстић прва особа коју је Хашки суд прогласио кривим за учествовање у сребреничком геноциду, али и зато што

парламентима у погледу осуде сребреничког покоља. Касније је медијска кампања у Србији и Републици Српској производила наратив о „пандану злочина“ – да се Бошњацима у Сребреници десило исто што и Србима у Босни и Херцеговини и Хрватској – иако ниједан међународни суд није донео такву пресуду као што је пресуда за испланиран и организован злочин у Сребреници у јулу 1995. године против једне етничке и верске групе. Националистички одијум који је произвела Декларација у Републици Српској показао је колико је монолитна и снажна идеологија злочина у сфери политичког живота овог ентитета јер су се све политичке странке у РС изјасниле против *Декларације*. Касније, политички лидери у РС су свој политички капитал стицали и увећавали на даљој експлоатацији националистичке идеологије, да би до данас сачували непријатељство не само према другој нацији или конфесији него и према сваком сународнику који критикује изопаченост такве идеологије.⁸

је најпроминентнији оптуженик Ратко Младић и после готово 14 година и даље недоступан, као и у знак подршке што је Радван Караџић изручен Хашком суду; **Х.** зато што је институционализација дана сећања најбољи начин одавања поште жртвама покоља и слања јасне поруке будућим генерацијама:

1. сећа их се и одаје поштовање свим жртвама насиља током ратова на просторима бивше Југославије; изражава саучешће и солидарност породицама жртава, од којих многе још увек нису добиле коначну потврду о судбини својих рођака; признаје да је тај континуирани бол све већи због неуспеха да се одговорни за почињено приведу правди; **2.** Савет позива Комисију да на одговарајући начин обележи годишњицу у Сребреници и Поточарима прихватајући предлог Парламента да се у целој Европској унији 11. јул прогласи даном сећања на геноцид у Сребреници, те позива да то учине и све државе Западног Балкана; **3.** позива на додатне напоре да се преостали бегунци приведу суду, изражавајући своју пуну подршку значајном раду Хашког суда, јер је суђење одговорнима за масакр у Сребреници и њеној околини важан даљи корак у правцу мира и стабилности у региону; и с тим у вези наглашава да треба посветити већу пажњу суђењима пред домаћим судовима за ратне злочине; **4.** наглашава важност помирења као део интеграционог процеса у Европи; истиче важност улоге верских заједница, медија и образовног система у том процесу, како би грађани свих етничких припадности могли да превазиђу тензије прошлости и отпочну мирну и искрену коезистенцију у интересу одржања мира, стабилности и економског развоја; инсистира да све земље чине даље напоре у излажењу на крај са оптерећењима прошлости; **5.** упућује свог председника да проследи ову резолуцију Савету, Комисији и владама чланицама, влади и парламенту Босне и Херцеговине и њеним ентитетима, и владама и парламентима земаља Западног Балкана.“

⁸ Овај ентитет своје грађане који су критички опредељени према националистичкој прошлости свог народа, као рецимо културолог и правник Срђан Шушница, изнурује дисциплинским поступцима (на радном месту ревизора у Главној служби за ревизију РС) због јавно изношених ставова о геноциду који је над Бошњацима починила Војска Републике Српске, али и критике власти због политичке корупције у Републици Српској. Њихов епилог је отказ на радном месту, а упућене су му и претње смрћу, због чега је био приморан да са породицом напусти Бању Луку.

Нормативни контекст српског позитивног законодавства био је и пре 2010. године довољан да се донесе декларација о осуди геноцида у Сребреници. Међутим, одсуство политичке воље надомештено је међународним притиском кроз условљавање за приступање Европској унији. Устав Републике Србије из 2006. године у члановима 23 и 24 потврђује да су „људски живот и људско достојанство неприкосновени“, на које одредбе се приликом доношења Декларације управо позивала Народна скупштина Републике Србије, те није било разлога да се акт ове врсте не донесе и раније. Политичке околности у Србији измениле су се након убиства премијера Зорана Ђинђића 2003. године који је заговарао суочавање са прошлошћу, а политичку сцену су заузеле снаге које су отворено негирале злочине почињене у реализацији пројекта „Велика Србија“. Овај период политичког живота у Србији осликава и „унутрашњи“ контекст њене етичности, а који се тиче одсуства спремности да се истраже „унутардржавни“ злочини почињени од режима. Континуирани злочини којима су елиминисани политички противници и критичари поретка,⁹ извршени од безбедносних служби сопствене државе, отворено су опструисани на нивоу истраживања и привођења судској правди. Већина ни након више од две деценије није добила судске епилоге, а она која су пресуђена и у којима је разоткривена политичка позадина остала су „медијски непожељна“. Морална слика режима који их је инспирисао остала је за већину грађана Србије ненарушена: Слободан Милошевић је и даље „жртва белосветске завере“, „херој који је Србији желео најбоље“, „он се борио против Запада, зато је одведен у Хаг, они су га и убили“ итд.

---

⁹ Деведесетих година Србију су одликовали политички злочини извршени од безбедносних служби као и бруталне ликвидације међу криминалним бандама које су биле повезане са државним структурама. У таквој атмосфери су се одвијала убиства Зорана Тодоровића Кундака, високог функционера странке Југословенска левица (ЈУЛ), Радована Стојичића Баце, помоћника министра МУП-а Републике Србије, Павла Булатовића, министра одбране СРЈ, Живорада Жике Петровића, директора Југословенског аеро-транспорта (ЈАТ), неколико атентата на Вука Драшковића, лидера Српског покрета обнове, (СПО) у којима су убијене четири особе из његовог окружења, убиство новинара Славка Ђурувије, ликвидација Ивана Стамболића, убиство новинара Милана Пантића, убиство премијера Зорана Ђинђића, убиства војника-гардиста Дражена Миловановића и Драгана Јаковљевића 2004. на стражарском месту чија се ликвидација доводи у везу са лицима која су у касарни на Топчидеру скривала одбегле хашке оптуженике и многа друга.

2. Друштво без катарзе

У средишту одговора на питање: да ли је Србија спремна на друштвену катарзу у односу на националистичке „учинке“ деведесетих година, налази се дубљи и трајнији морални и политички основ. Крај 19. и почетак 20. века био је одредница трајног отклона од успостављања филозофско-етичко-идеолошке парадигме која би у средишту сопственог самопотврђивања и реализације имала споразум и консензус са различитим етичко-културним и политичким идентитетима. Након стицања независности, а нарочито након успостављања парламентаризма 1903. године, политичке елите су успоставиле национални програм који је у основу свих друштвених и државних напора ставио „свесрпску политичку акцију“ која је за циљ имала уједињење српског народа на простору Балкана. У сенци те идеологије остала су подређена питања унутрашњег друштвеног развоја чију садржину би испуњавали привредни развој и материјална култура, слобода и индивидуалност, законитост и праведност друштвеног поретка. Све је било подређено великосрпском напору до те мере да су малобројни поборници другачијег, либералнијег друштвеног концепта отворено и јавно остракизовани и дискредитовани, понекад и до физичке елиминације, а да не помињемо отворене квалификације „издајника“ и „непријатеља“ српског народа.¹⁰ У дубокој вези са овим концептом друштвеног организовања лежи и питање дуготрајне и непрекидне борбе за превласт легалитета политичке власти, над актерима који врше њену узурпацију и злоупотребљавају институционални оквир друштва и државе, једном речју, за владавину устава и закона. Због тога се као друштвена одлика истиче дуготрајно и непрекидно одсуство корективне снаге институција (често недостајућих или рудиментарних) над вануставним и нелегитимним деловањем

---

¹⁰ Дихотомија у схватању односа Србије према вредностима европске цивилизације постојала је одувек. Малобројне либералне политичке странке и појединци с краја 19. и почетка 20. века стајали су на становишту да је неопходно да европска култура и цивилизација заузму место у политичком и културном бићу српског народа, а посебно се њихов одговор на српско национално питање разликовао од тврдонационалистичких погледа странака с почетка 20. века које су заговарале „народну државу“. И касније, у СФРЈ, Србија је имала своје „либерале“ у лику Марка Никезића, Латинке Перовић и других, који су у средиште српског националног питања стављали друштвени развој, индивидуализам, слободу, легалитет друштвеног поретка, наспрам националистичких тежњи већинске српске политичке и културне елите. Идеолошко-политичко-културна дихотомија манифестовала се 1970-их кроз „српску крхку вертикалу“, како је то назвао Марко Никезић, описујући политичке прилике у Србији које су довеле до слома либерала 1972. године; више, Перовић, Л. (2015) *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX-XXI век)*, Београд.

значајних друштвених и политичких чинилаца, као што су политичке организације, црква, безбедносне службе, војска, појединци (политичке вође). Установљавање политичког и државног живота овог типа спречило је све оне покушаје да се српско друштво етички уподоби спрема грађанина – политичког појединца – али и спрема политичких, етничких, културних група и појединаца који су имали потребу да у одређеном друштвеном и временском амбијенту буду заштићени, да им се гарантује различитост и посебност сопственог израза: политичког, културног, религијског и сваког другог.

Већ на почетку 20. века, реализујући великосрпски националистички пројекат на Балкану, показало се да он производи отпор других етничких и верских ентитета и да му недостаје есенцијални састојак – етичка компонента кохезивности нове заједнице. Та аномалија могла би се тумачити недостатком „високе културе“, како је то називао филозоф Ернест Гелнер, која би била прихватљива за многоструку заједницу, те умањивала раздор настао као последица сукоба. Говорећи о српском питању у Југославији седамдесетих година, Марко Никезић (представник тзв. „српских либерала“ 1970-их година у Југославији) је истицао да се оно код других „доживљава као тежња за хегемонијом“, али и да таква политика спречава Србију да постане модерна заједница. Две деценије касније Србија је отворено искорачила на пут који ју је одвео у злочинства према сународницима и још више према грађанима ван њених граница. Слом политички, војни и економски није довео и до слома идеологије која је била покретач злочина: очекивања оних који су желели правду и задовољење патњи остала су до данас изневерена. Моралност друштвене заједнице (моралност републике), каква се данас подразумева у европској политичкој и културној доктрини, неизоставно у средиште ставља људску индивидуу, стога је противљење српских политичких званичника да се признају последице српских националистичких ратова у којима су жртве били други и другачији неприхватљиво. Такав став је погубан за Србију и израз је опште друштвене и моралне регресије која не дозвољава да злочин буде изнет на светлост дана или, како је то говорила Хана Арент, „...ми не можемо више себи да приуштимо да узимамо из прошлости оно што је било добро и да га једноставно називамо својим наслеђем, да одбацимо зло и да о њему мислимо једноставно као о мртвом баласту који ће само време сахранити у забораву.“¹¹

---

¹¹ Хана Арент, *Извори тоталитаризма*, „Феминистичка издавачка кућа“, Београд, 1999, стр. 5.

Покушавај да се изведе друштвени заокрет кроз који би се одвијала и етичка консолидација Србије након 2000. године њеном првом демократском премијеру донео је физичку елиминацију о којој позоришни редитељ Златко Паковић каже да се „чинило да ће држава са убијеним премијером решити оне проблеме које није могла да реши са живим, те да ће жртва у својој трагичности проузроковати друштвену катарзу на коју је предуго чекало. Убрзо, све је враћено у пређашње стање. Убиство премијера сведено је на ниво убиства приватног лица, оца и супруга, изгубивши суштински политички значај. Посмртни остаци премијера сахрањени су у Алеји заслужних грађана, а подстакнута друштвена енергија наново је блокирана... премијер је убијен због онога што је радио за опште добро, а не за личне интересе, и да је тај трагичан догађај без преседана – још увек на савести нашег друштва без неопходног катарзичног дејства.“¹²

Циљ који је поставио пре свега Зоран Ђинђић, да се раскрсти са ратним злочинима којима је допринела Србија, подразумевао је сагласност актера државне власти која, међутим, није постојала. Дубина спреге националистичких појединаца и антихашке политике није била у свести ни самом премијеру Србије. Он је јесте видео у свакодневним настојањима појединаца и група да се супротставе Хашком трибуналу, али није докучивао исконску снагу и дубину злочина којом је Србија опхрвана. Парадигма злочина настала из националистичког програма разоткривена је након његове смрти у судским поступцима пред Међународним кривичним судом за бившу Југославију (МКСЈ), након чега је оспоравање постојања националистичког програма и његових последица постало примарни задатак политичке и интелектуалне елите Србије, и пре изрицања првих пресуда. Интензивна државна кампања усмерена ка том циљу до данас се одликује синхронизованошћу, истрајношћу, доследношћу, беспризорним лажима и подметањима.¹³

---

¹² Паковић, З. (2012) *Анатомија националистичког морала и друге колумне*, „Службени гласник“, стр. 29 и 30.

¹³ На сајму књига у Београду 2018. године на штанду Министарства одбране Републике Србије представљене су књиге осуђених злочинаца: Војислава Шешеља, генерала Владимира Лазаревића, генерала Небојше Павковића и других. Представљање је пропраћено говором министра Александра Вулина, видно тенденциозним ка ревизији догађаја из 90-их година и улози Србије у ратовима на простору бивше Југославије. У том контексту је и књига историчара Милоша Ковића (ванредни професор историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду) и Драге Мاستиловића (ванредни професор и декан Филозофског факултета у Источном Сарајеву), *Право на историју – сведочење у процесу Хашког трибунала против генерала Ратка Младића*, на чијим је корицама лик ратног злочинца Ратка Младића и у чијем уводу се на најбезочнији начин изврће контекст рата у Југославији и „скида“

Она је добила институционални оквир који се одликује и персонализацијом улога таквог „пројекта“ у којем „политичка и интелектуална елита истрајно и напорно граде културу порицања последица великосрпске идеологије и то чини са скупштинских говорница, из владиних канцеларија, државних органа и политичких странака, максимално користећи медијску пропагандистичку машинерију. Али, уочљив је један опаснији и малигнији приступ овој теми који за циљ има стварање ‘нове истине’ о времену 90-их који се спроводи кроз креирање културних и уметничких садржаја који релативизују или искривљују чак и судски доказане чињенице о догађајима из деведесетих. У том смислу, држава подржава снимање филмова, штампање књига и часописа о ратним догађајима у Хрватској и Босни и Херцеговини и на Косову у којима су игнорисане чињенице, у којима су антихероји постали хероји којима се уз државне почасте подижу споменици; десничарске групе организују ‘културне’ изложбе и перформансе о ратовима у бившој држави на којима присуствују и говоре високи државни званичници и објашњавају ‘праву истину’.¹⁴

Као врховни морални арбитар друштва, наметнула се Српска православна црква, заправо, она се те предоминантне улоге никада није ни одрекла, посебно у време српских националистичких претензија током 90-их година. Њена данашња свеprisутност у моралном арбитражу, у неким доменима је преузела улогу световних институција чије деловање у регуларним условима има за циљ успостављање равноправних друштвених односа за различите културне и политичке идентитете. У том погледу, СПЦ се ставила на чело политичког естаблишмента у чије име данас утискује „идентитет праведности“ освајачких ратова које је Србија водила, чији поглавари и не помишљају на чињеницу да православље није једини верски идентитет (ни ауторитет) који чини друштвену, политичку и културну заједницу у Србији. То у садашњим околностима производи привидну поделу и неслагање у самој СПЦ, али, рекло би се, само око преобликовања начина испољавања истоврсног великосрпског

одговорност са српских националистичких претензија на територије у Босни и Херцеговини, издање *Catena Mundi*, Београд, 2018. У том наративу је и издање ревизионистичке књиге генерала Илије Бранковића, *Тузланска „катија“ – режирана трагедија*, чију промоцију је организовало Министарство одбране Републике Србије 6. новембра 2019. Тим поводом огласио се Савет Европе (Дуња Мијатовић), оштро критикујући овакав поступак и намеру издавача.

¹⁴ Зоран Тодоровић, *Порицање и заборав: стара „етика“ српског национализма*, „Преглед“, Сарајево, број 1/2019.

идентификовања на старим адресама: у Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Македонији. Уплитање СПЦ у световне послове државе (који су првенствена одлика и садржине и форме данашње модерне европске *res publica*), неометано урушава њене световне темеље утврђене уставом и законима, те с правом производи подозрење либералних чланова друштва, ма са које културно-идентитетске стране потицали. Њено даље позиционирање у таквој улози одлаже друштвену катарзу српског народа без које нема изгледа да заузме европску позицију, упркос прокламацијама политичке елите о неупитности „европског пута“. То се управо разоткрива у поимању и тумачењу преговарачких поглавља 23 и 24 са Европском унијом, којима се даје више формалистички него садржински еквивалент: владавина права, истраживање политичке позадине ликвидација појединаца, прихватање одлука међународних судова (пресуда МКСЈ) кроз истинско и искрено уношење у политички, културни и образовни амбијент друштва – и даље су за Србију „девета рупа на свирали“ – како је то говорио Војислав Коштуница након демократских промена 2000. године, велики поштовалац српских националистичких прегнућа 90-их година. У основи досадашњег неуспеха у преобликовању моралног интегритета друштва и даље лежи дубоко укоренење национализам, не национализам српског грађанског друштва, него чисти етнонационализам српског народа као стална претња другим етничким заједницама унутар и око њених граница. Такву оријентацију Србије Олга Поповић-Обрадовић (1954–2007) назвала је „националном самоидентификацијом“ и сматрала да „национализам у Србији представља стални извор сукоба не само у односу према суседима, него и на унутрашњем плану, јер у условима мултиетичности генерише сукобе са националним мањинама. Проблем додатно компликује околност да друштво не располаже стабилним институцијама које би биле у стању да амортизују сукобе – као што је то случај у развијеним демократијама...“¹⁵

На институционалном нивоу очитује се потпуно одсуство намере за уношењем у правни поредак оних норми које би прописале обавезу за усвајањем бар елементарних (истинитих) знања о узроцима рата у СФРЈ, укључујући и *Декларацију о Сребреници*, која и сама није добила дубљу друштвену валоризацију. Образовни систем је „имун“ на садржаје такве врсте, и не гради ни најмањи дијалогски простор за младе нараштаје. Самоизолационистички приступ сазнавању чињеница

---

¹⁵ Поповић-Обрадовић, О. (2008) *Каква или колика држава: огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX- XXI века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд, стр. 468.

у вези са ратовима из 90-их, који негује српско Министарство просвете, озбиљно редукује потенцијал младих личности да изграде будуће, толерантније друштво у свим његовим аспектима. Досадашња трауматична искуства људске цивилизације натерала су је да сама изгради и механизме детрауматизације који почивају на дијалогу, компромису и, наравно, катарзи кроз сазнање истине о узроцима и последицама. Ускраћивање, ограничавање или у овом најнеповољнијем случају – спречавање детрауматизације друштва, посебно младих, у перспективи – доприноси новом, вишем нивоу трауме. Разобличавање национализма као опаке идеологије у васпитно-образовним програмима је неопходно започети разоткривањем његових психо-социјалних елемената. Али, младе људе не би требало поштедети ни чињеница да иза национализма стоје и чисто криминалне форме разбојништва и лоповлука, како се то безброј пута показало 90-их у српском ратном походу на Хрватску и Босну и Херцеговину.¹⁶ На овом нивоу неопходно је јавни дискурс ослободити дилеме да ли је злочин кажњив, и да то до данас у Србији није утврђено као подразумевани морал. Пропагандистичке активности у јавној сфери уперене су и даље на грађење парадигме о „симетрији злочина“ других народа учињених српском народу „од давних времена до данас“, „злочина који су остали некажњени“ итд. На тај начин и даље бива заузет јавни простор за сазнавање стварних чињеница у вези са догађајима из 90-их на простору бивше Југославије, што, како је говорио Пера Мужејевић, одлаже „искорак из варваризације к цивилизацији“.¹⁷ Неуспешност да изградимо правну државу у којој је недопустиво политичко насиље (па наравно, ни свако друго), да прихватимо различите дијалошке равни о битним друштвеним питањима – оставља нас у скупини друштва традиционалне регресије у којима је искорак ка друштвеним побољшањима, традиционално, могућ само кроз политичко насиље.

Снага појединца и његовог активизма на плану етичког преображаја у Србији ипак постоји, али како је ојачати? Вековно грађен колективистички дух друштва оставио је мало простора за индивидуалистичке акције, а још мање за њихово прихватање и разумевање. Друштвени одијум према појединцима и организацијама који покушавају изнети у јавност и друштвени амбијент чињенице у

---

¹⁶ Пљачкашки походи српских паравојних јединица, поред масовних ликвидација цивилног становништва, били су главна одлика рата на овим просторима; детаљније: Атанасијевић, Дејан, *Кратка историја паравојних јединица у југословенским ратовима 1991–1995: Грабљиве звери и отровне бубе*, анализа случаја, ЈУ-хисторија – ратови 1991–1999, на www.yuhistorija.com, посећен 21. 9. 2018.

¹⁷ Мужејевић, П. (2002) *О (де)варваризацији*, „Република“, бр. 294–295, Београд.

вези са последицама националистичких акција Србије видљив је на сваком кораку. Превасходно је редукован друштвени простор: медији, штампа, издаваштво, институције културе и просвете – заробљени су у националистички конструкт. Међутим, на нивоу свакодневних животних искустава видљив је и све динамичнији дијалог који се одвија између појединаца и група различитих међуетничких заједница који представљају сопствене идентитете у области културе и уметности, али он долази превасходно из сфере невладиног сектора. Супротно, државни активизам Србије на плану сарадње културних и уметничких институција са институцијама у Босни и Херцеговини, Хрватској, Косову и Црној Гори и даље је обојен интензивним националистичким бојама. У Србији се реалност снаге националистичких акција исказује и кроз отворене нападе и опструкцију одвијања уметничких представа које тематизују и стигматизирају националистичке акције и њихове последице. Иза таквих напада отворено стоје декларисани српски националистички десничари који уживају прећутну подршку државе и њених водећих личности¹⁸. Али, како би било другачије: политичке и интелектуалне елите које су доживеле слом 2000. године, након кратког периода апстиненције, злочином су се вратиле на друштвену сцену. Политички и интелектуални појединци који су 90-их година креирали националистичку парадигму друштва и данас, без последица, предводе Србију. Основна одлика њиховог политичког и интелектуалног ангажмана тих година била је ширење мржње из које се рађао злочин. Пишући о националистичкој снази друштва 90-их, Небојша Попов казао је да „суштинска карактеристика тог режима су злочини, нарочито ратни злочини. Ако је тако, а јесте, онда суштинска промена настаје тек санкционисањем злочина, пре свега судским, али и променом читавог система који је легализовао злочин. Злочиначко убијање и сакаћење људи доноси крајњу несигурност и затире само право на живот. Све приче о људским правима остају пука пропаганда без пуног признања и заштите права на живот. Без тога нема ни било какве продуктивне делатности, у привреди, култури, било где, а нема ни отклањања националне срамоте коју су злочинци нанели своме народу. Кажњавање

---

¹⁸ У јулу ове године десничари су на сцени „Коларчеве задужбине“ прекинули перформанс и увод у представу *Кад ми убијени устанемо* редитеља Златка Паковића, поводом обележавања годишњице геноцида у Сребреници; већ „традиционално“, од 2014. године од када се одржава, у Београду бивају нападнути учесници фестивала „*Мирдита, добар дан!*“ на ком се представљају српски и албански културни и уметнички посленици како би се градила база поверења двају народа; десничарски активисти већ годинама прекидају трибине Факултета политичких наука и Филозофског факултета у Београду на којима су теме суочавање са националистичком прошлошћу и њеним последицама; марш „Жена у црном“, или било какав њихов перформанс у Србији, обезбеђује полиција.

злочина је, дакле, насушна потреба и услов нормалног живота, пре свега држављана Србије, али и других држава које су и саме угрожене злочиначким режимом... А Србија има и један посебан разлог да се трезвено и критички суочи сама са собом јер се ближи тренутак биланса два века њеног настајања и постојања у модерно доба.¹⁹

Који ће бити знак, и да ли ће га ускоро бити, да се моралност републике издигла на ниво опште прихватљивости? За почетак, либерални чланови друштва били би охрабрани ставом државе да се младе генерације кроз образовни систем и институције упознају са пресудама за ратне злочине својих сународника учињених 90-их година на путу стварања хомогене националне државе српског народа – „Велике Србије“ – и да обавезни део образовно-васпитног програма српских основних и средњих школа буде посета Меморијалу геноцида у Поточарима. Српски основци и средњешколци су 80-их година прошлог века посећивали Јасеновац, зар не. То је пут да се смањи подозрење српских суседа који су 90-их година пропатили због једне дубоко укорењене идеје или, како је то говорио Слободан Инић, „инфраструктуралне природе национализма, као дубоке народне појаве“²⁰.

Закључак

Српско друштво упорно одбија суочавање са сопственом прошлошћу, избегавајући тако и предочавање дубинских идеолошко-политичких узрока за настанак и дуготрајан опстанак националистичког програма за етнохомогенизоване државе српског народа. У друштвени амбијент тешко продире сазнање да је идеја анахрона и у несагласју са модерним идеолошко-политичко-културним обрасцем либерално-демократских друштава. То одлаже искорак ка новој друштвеној моралности у чијем је средишту људска индивидуалност којој се признају и штите све њене особености. На путу изградње нове етичности стоји безрезервно признање последица националистичке авантуре српског народа. То је императив и међународне заједнице која Србију условљава кроз преговоре за приступање Европској унији, пре свега кроз поглавља 23 и 24 која нису само административни услови и стандарди већ и мерила успостављене етичности друштвене заједнице. У односу на Србију, она

---

¹⁹ Исто, стр. 254.

²⁰ Видети, Слободан Инић, *Биланс (велико)србијанског национализма*, у: Латинка Перовић, *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX-XXI век)*, Београд, 2015. стр. 356.

се дакако тичу и суочавања с последицама опасне идеологије и политике њеног спровођења.

Делегитимизација злочина као средство српске националистичке политике с краја 20. века мора постати средиште коначног и неповратног одређења српског друштва према прошлости. Иначе, морални закон као невидљива и неопипљива али кохезиона материја друштва која га чини постојаним и прихватљивим за чланове заједнице неће бити успостављен. Зато одсуство друштвене сагласности о моралном карактеру заједнице прети да произведе њену даљу дезинтеграцију.

Литература

1. Арент, Х. (1999) *Извори тоталитаризма*, „Феминистичка издавачка кућа“, Београд.
2. Атанасијевић, Д. (2004) *Кратка историја паравојних јединица у југословенским ратовима 1991–1995: Грабљиве звери и отровне бубе*, анализа случаја, ЈУ-историја – ратови 1991–1999, на www.yuhistorija.com.
3. Бујуклић, Ж. (2007) *Форум Романум: римска држава, право, религија и митови*, Правни факултет, Београд.
4. *Декларација Народне скупштине Републике Србије о осуди злочина у Сребреници*, „Службени гласник РС“, број 6/2010.
5. Мужичевић, П. (2002) *О (де)варваризацији*, „Република“, бр. 294–295, Београд.
6. Паковић, З. (2012) *Анатомија националистичког морала и друге колумне*, „Службени гласник“, Београд.
7. Перовић, Л. (2015) *Доминантна и нежељена елита: Белешке о интелектуалној и политичкој елити у Србији (XX–XXI век)*, Београд.
8. Попов, Н. (2010) *Искушавања слободе: Србија на прелазу векова*, Службени гласник, Београд.
9. Поповић-Обрадовић, О. (2008) *Каква или колика држава: огледи о политичкој и друштвеној историји Србије XIX–XXI века*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд.
10. *Резолуција Европског парламента о Сребреници* од 7. јула 2005. „Пешчаник“, Документи.
11. *Резолуција Европског парламента о Сребреници* од 15. јануара 2009. „Пешчаник“, Документи.
12. Тодоровић, З. *Порицање и заборав: стара „етика“ српског национализма*, „Преглед“, Сарајево, број 1/2019.